

Birleştirilmiş Hadis Metinleri Üzerine Bir Deneme: Borçlunun Cenaze Namazı ile İlgili Rivâyet

Nevzat Tartı

Doç. Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Hadis Anabilimdalı Öğretim Üyesi
ntarti@hotmail.com

Öz

Hadis ve sünnetin, rivâyet sırasında, birtakım râvî tasarruflarına maruz kaldığı bilinmektedir. Hadis kitaplarında zaman zaman rastlanan ve birleştirilmiş/birleşik olarak nitelenebilen bazı hadis metinleri ise bu tasarrufların bir şekli oluşturmaktadır. Birleşik hadisler, Hz. Peygamber'in değişik zamanlarda gerçekleşmiş bazı fiillerinin aynı anda gerçekleşmiş gibi veya biri diğerinden bağımsız hadislerinin bir araya getirilerek, tek hadis gibi sunulması ile oluşmuştur. Dolayısıyla o, telfiku'l-hadis gibi geçmişte ve metin inşası gibi günümüzde uygulanan ve aynı hadisin diğer rivâyetlerini esas alan birleştirme şekillerinden farklıdır. Bu çalışmada, Hz. Peygamber'in birleştirilerek rivâyet edilmiş fiilleri, borçlu üç kişinin cenaze namazı konusundaki tutumunun anlatıldığı örnek bir rivâyet ile ele alınmaktadır. Bu örnekte üç farklı olay sanki art arda ve aynı gün içinde gerçekleşmiş gibi anlatılmıştır. Ancak elde edilen bulgulardan hareketle bu üç cenaze namazının farklı zamanlarda kılındığı ve rivâyetin birleştirilmiş olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür. Anahtar Kelimeler: Birleştirilmiş/birleşik, metin, hadis, rivâyet, telfik, cenaze namazı.

A Study on The Combined Texts of Hadiths: a Narration About the Funeral Prayer for the Debtors

It is wellknown that narrators of hadith had some influences on the texts of hadiths and sunnah at the time of narration. Some texts of hadith, situated in the books of hadith and abled to be found acceptable as united narrations, constitute a type of these influences. The combined texts of hadiths was formed with insuinating the Holy Prophet's practices appeared at the different times as if they were appeared at the same time and his some different and independent hadiths as if they were only one hadith. So that the combined texts of hadiths seem to be different from the type of combining the texts like talfik al-hadith, the ancient practice, and textual construction, the new practice, which focus to the different versions of a hadith. In this article, the Holy Prophet's combined practices are studied with a characteristic narration in which the Prophet's way of behaving to the three debtors was narrated. In this narration, three different practice were telled as if they were continuously appeared at the same time. However, its possible to say that these three prayers on three debtors were separately performed and unitedly narrated.

Key Words: Combined, text, hadith, narration, prayer for debtors.

Atıf

Nevzat Tartı, Birleştirilmiş hadis metinleri Üzerine bir deneme: Borçlunun Cenaze Namazı İle İlgili Rivâyet, Marife, Bahar 2012, ss. 47-65

Giriş

Birleştirilmiş/birleşik hadis metinleri ter kibini tanımlamadan ve bundan neyin anlaşılması gerektiğini açıklamadan önce bu konuda oluşturulmuş bazı terimleri ve yapılmış çalışmaları kısaca görmek gerekmektedir.

Konuyla ilgili ilk akla gelmesi muhtemel terim, “telfikü'l-hadis”tir. Telfik, farklı isnad ve lafızlarla rivâyet edilen bir hadisin isnad ve metinlerinin birleştirilmesi anlamında kullanılmakta ve İbnu's-Salâh'ın (ö. 643/1245) ifadelerine göre bunun dört şekli bulunmaktadır: 1- Birden fazla hocadan alınan ve bazı farklarla rivâyet edilen bir hadisin senedleri birleştirilerek, üstadlardan birisinin metninin tercih edilmesi, 2- İsnadın birleştirilmesinden sonra metinlerin de birleştirilmesi veya hadisin bir kısmının bir hocadan bir kısmının da diğerinden nakledilmesi, 3- Lafzın hangi şeyhten alındığı belirtilmeden birleştirilmesi, 4- İsnad ve muhtevası aynı olan ve farklı hocalardan alınan bir hadisin manevi rivâyetle ve râvînin kendi ifadeleriyle nakledilmesi.¹

İbnu's-Salâh'ın bu açıklamasında iki nokta öne çıkmaktadır: Birincisi isnadların birleştirilmesi, ikincisi metinlerin birleştirilerek tek metin haline getirilmesi. Telfik işleminde birleştirmenin aynı hadisin manevi rivâyetlerinden oluştuğu da unutulmaması gereken önemli bir noktadır.

Günümüzde “Hadiste metin inşası” ifadesiyle gündeme gelen tartışma ise telfik'in bir adım ilerisi olarak görünmektedir. Metin inşası ile bir hadisin farklı tariklerinin birleştirilip aslına uygun tek metin elde edilmesi hedeflenmekte, bu sayede hadislerin anlaşılması ve yorumlanması noktasında temel bir ilke yakalanmaya çalışılmaktadır.²

Metin birleştirmenin hadis ve siyer literatüründeki örnekleri üzerine derinlemesine yapılmış birtakım çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin el-Vâkıdî'nin (ö. 207/822) hadis birleştirme metodu üzerine 2001 yılında yapılmış bir yüksek lisans tezi, bu bakımdan kayda değerdir. Söz konusu çalışmada, aynı olaya ait birden fazla rivâyetin senedleri başta topluca zikredildikten sonra, bir araya toplanıp, olayın anlatımını kolaylaştıran tek metin haline getirilmesi, “hadis birleştirme” olarak tanımlanmaktadır.³ Hatta aynı çalışmada bu işlemin hadis usulünde bir karşılığının

¹ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadis*, s. 223 vd. Krş. Erul, “Telfik”, *DİA*, XL, 400.

² Aralarında bazı yaklaşım farkları bulunmakla birlikte bu konuda çalışma yapan üç müellif örnek olarak verilebilir. Bunlardan ilki, Mehmet Emin Özafşar (*Hadisi Yeniden Düşünmek*, s. 195 vd.), diğeri Yavuz Ünal (“Hadislerin Anlaşılmasında Metni Yeniden İnşa Sorunu”, *İslam'ın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri –Kutlu Doğum Sempozyumu 2001*, s. 439 vd.), üçüncüsü ise Habil Nazlıgül'dür (*Cibril Hadisi Rivâyetleri*, Kayseri 2005). O da Cibril hadisi üzerine yazdığı metin inşası denemesi mahiyetindeki eserini bu maksatla kaleme almıştır. Konuya metin inşası adlandırmasıyla değil de, hadislerin anlaşılması ve değerlendirilmesinde bütün tarikleri bir araya getirmek gerektiğini vurgulayan ve bu vurgu üzerinden hareket eden yazarlar da vardır. “İnşa” söyleminden farklı olarak “bütünlük” ifadesini kullanan ve bununla bir hadisle ilgili bütün alternatifleri göz önünde bulundurmaya kasteden Selçuk Coşkun'un *Hadîse Bütüncül Bakış* (İstanbul 2011) adlı çalışması buna örnek verilebilir.

³ Apaydın, *Vâkıdî*, s. 43. Çalışmada, Vâkıdî dışında başkalarının da bu tür bir birleştirme yaptığı örneklerle ele alınmaktadır. Bk. s. 46 vd.

olmadığı gibi, telfiku'l-hadis ile ilgisinin bulunmadığı da vurgulanmaktadır.⁴ Ancak konu dikkatli bir şekilde tetkik edildiğinde Vâkıdî'nin yaptığı işlemin, aslında, teflikten başka bir şey olmadığı ve yukarıda İbnu's-Salâh'ın yaptığı telfik tanımlamalarına, özellikle ikinci maddeye uygun olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıklamada müellifi yanılta hususun esasen dipnotta verdiği farklı telfik tanımı olduğu görülmektedir⁵. Vâkıdî'nin bu tecrübesi aynı zamanda yukarıda işaret ettiğimiz metin inşası ile de benzerlik arz etmektedir.

Buraya kadar özetlenenler dışında, Hz. Peygamber'in farklı söz ve fiillerinin, özellikle rivayet ve tasnif dönemlerinde, râvîler veya müelliflerce bir araya getirilerek nakledilmesinden oluşan bir başka birleştirme şekli daha bulunmaktadır.⁶ Yukarıdaki birleştirme şekillerinde aynı rivâyetin farklı tariklerinden hareket ediyorken veya bir olayla ilgili hikâyeyi tamamlayan unsurlar bir düzen içinde arka arkaya sıralanıyorken, bu birleştirmede, Hz. Peygamber'in farklı konulardaki hadislerinin ve farklı zamanlarda gerçekleşmiş uygulamalarının, tek rivâyet gibi aktarılmış olması söz konusudur. Daha önce, Hz. Peygamber'in Veda Hutbesinin, Veda Haccı esnasında değişik mekân ve zamanlarda irad ettiği hutbelerin birleşiminden oluştuğunu dile getiren, *İlk Dönem Hadis ve İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Veda Hutbesi Rivâyetlerinin Tetkiki*, başlıklı bir çalışma yapılmıştı. Ancak adı geçen çalışmada elde edilen sonuçlara göre bu birleştirme, 1960'lı yıllarda, insan hakları bağlamında gerçekleşmiştir.⁷ Ayrıca, Veda Hutbesi olarak bilinen metinler tam bir birleştirme olmayıp, Hz. Peygamber'in Veda Haccında sunduğu hutbelerin bazı pasajlarından oluşan bir derleme olarak kabul edilmektedir.⁸ Yine o çalışmada Hz. Peygamber'in Veda Haccı esnasında okuduğu hutbelerin, hadis kitaplarında, birleşik değil, yer ve zaman kayıtlarıyla müstakil olarak bulunduğunu gösteren ve otuz sayfa süren bir derleme yapılmıştır.⁹

Yukarıda anlatılanlara istinaden rivâyetler üzerine yapılmış birleştirme çalışmalarını altı maddede toplamak mümkün olacaktır:

- 1- Birden fazla hocadan alınan ve bazı farklarla rivâyet edilen bir hadisin, senedleri birleştirilerek, üstadlardan birisinin metninin tercih edilmesi (telfik)
- 2- İsnadın birleştirilmesinden sonra metinlerin de birleştirilmesi veya hadisin bir kısmının bir hocadan bir kısmının da diğerinden nakledilmesi (telfik)
- 3- Lafzın, kimden alındığı belirtilmeden birleştirilmesi (telfik)
- 4- İsnad ve muhtevası aynı olan ve farklı hocalardan alınan bir hadisin manevi rivâyetle ve râvînin kendi ifadeleriyle nakledilmesi (telfik)

⁴ Apaydın, *Vâkıdî*, s. 42, 43, 44.

⁵ Apaydın, *Vâkıdî*, s. 43. Müellifin telfik'i, bir hadisin farklı tariklerinin sıralanması (Cem) ve fikhî hüküm çıkarmada diğer tariklerin de dikkate alınması anlamında kullandığı görülmektedir. Ancak yukarıda ele aldığımız gibi Hadis İlmî'ndeki telfik bundan farklıdır.

⁶ Ele alacağımız bu tür hadis birleştirmeye, Mustafa Karataş, hadislerin sayısını artıran râvî kaynaklı sebepler bağlamında, iki örnekle kısaca işaret etmiştir. Bk. Karataş, *Hadislerin Sayısı*, s. 107-110.

⁷ Gökalp, *Veda Hutbesi*, s. 120-121, 169-171

⁸ Gökalp, *Veda Hutbesi*, s. 140.

⁹ Gökalp, *Veda Hutbesi*, s. 135-165.

5- Farklı tarikler ve konuyla ilgili diğer bilgilerden hareketle, orijinal metni elde etme çabası (metin inşası)

6- Farklı olayların aynı anda gerçekleşmiş gibi, farklı hadislerin de tek hadismiş gibi birleştirilmesi.

Bu çalışmada, sonuncu maddede ifade edilen birleştirme türü ele alınacak ve bir örnekten hareketle birleştirimin nasıl anlaşılabilceği üzerinde bir deneme yapılacaktır.

A. Birleşik Metni Tanıma Yolları

Bir rivayetin birleştirilmiş olup olmadığını anlayabilmede bize yardım edecek birtakım ipuçları bulunmaktadır. Bunları saymadan önce, iki birleşik rivayeti kısaca görmek konunun zihinlerde netleşmesine bir katkı sağlayacaktır.

Hız. Âişe, başından geçen meşhur bir olayı şöyle anlatmaktadır: “(Bir gün) iki kız yanımda Buâs¹⁰ ezgileri okurken Allah Rasûlü eve girmiş ve yatağına uzanıp arkasını dönmüştü. Ardından Ebû Bekir de içeriye girmiş ve “Peygamber’in yanında şeytanın müzik aletleri, öyle mi?” diyerek beni azarlamıştı. Rasûlullah (bunu duyunca) ona dönerek: “Onları serbest bırak” demişti. (Ebu Bekir’in) dikkati dağılınca ben kızlara işaret etmiştim ve onlar da dışarı çıkmışlardı. Yine bir bayram günü siyâhîler kalkan ve mızraklarla oynuyorlardı. Peygamber’den (onlara bakmak için izin) istemiştım de bana: “Bakmak mı istiyorsun?” diye sormuştu. Ben de: “Evet” demiştim. Hemen beni yanağım yanağı üzerine gelecek şekilde sırtına kaldırmış ve: “Hadi Erfideoğulları hadi!” diyerek tezahürat yapmıştı. Nihayet bakmaktan usandığımda: “Artık yeter mi?” diye sormuş, ben: “Evet” dediğimde: “Öyleyse git” buyurmuştu.¹¹

Burada iki farklı olayın tek rivâyet içinde birleştirilmiş olarak anlatımı söz konusudur. İbn Hacer’in (ö. 852/1448) de dikkat çektiği gibi, bazı râvîler bu hadisleri birleştirerek, bazıları da ayırarak rivâyet etmişlerdir.¹² Nitekim rivâyetin birinci¹³ ve ikinci¹⁴ kısmı, hadis kitaplarda basit farklarla müstakil olarak yer almaktadır.

Buhârî’nin (ö. 256/870) senedsiz olarak bab başlığına aldığı “Hz. Peygamber Ali’yi kendi kurbanlığına ortak etmiş, sonra da ona kurbanı taksim etmesini em-

¹⁰ Medîneli Evs ve Hazrec kabileleri arasında 120 yıl devam eden savaşların sonuncusunun vuku bulduğu Buâs mevki, Medîne’ye yaklaşık on km uzaklıkta ve Benî Kurayza toprakları üzerinde bulunmakta idi. Hicretten beş veya altı yıl önce (617) cereyan eden ve “Yevmü Buâs” diye bilinen bu savaşta her iki kabilenin ileri gelenlerinden pek çok kimse hayatını kaybetmiş, bu savaşın hâtırasına birçok şiir söylenmiştir. Bk. Çubukçu, “Buâs”, *DİA*, VI, 340.

¹¹ Buhârî, *Sahîh*, İdeyn, 2, Cihad 81; Müslim, *Sahîh*, Salâtü’l-İdeyn, 19 (no: 892); Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, X, 218.

¹² İbn Hacer, *Fethü’l-Bârî*, II, 443.

¹³ Buhârî, *Sahîh*, İdeyn 2; Müslim, *Sahîh*, Salâtü’l-İdeyn 16 (no: 892); Krş. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XLI, 480 (no: 25028); Nesaî, *Sünen*, Salatü’l-İdeyn 33 (no: 1591).

¹⁴ Müslim, *Sahîh*, Salatü’l-İdeyn 20 (no: 892) Bir sonraki rivâyette “mescitte” ifadesi yok. Krş. Buhârî, *Sahîh*, Salat, 69; Nesaî, *Sünen*, Salâtü’l-İdeyn, 34 (No: 1592).

retmişti”¹⁵ şeklindeki hadis de birleştirilmiş rivâyetin bir örneğidir. Bu rivayet, İbn Hacer’e göre, Buhârî tarafından iki farklı rivayetin birleştirilmesi ile oluşturulmuştur.¹⁶ Birincisi rivayette Hz. Ali, Hz. Peygamber’in yaptığı hacca Yemen’den gelerek katılmış ve Allah Rasûlü hacca nasıl niyetlendiyse öyle niyetlendiğini söylemişti. Ardından Hz. Peygamber Hz. Ali’ye ihramlı kalmasını emretmiş ve onu kurbanına ortak yapmıştı.¹⁷ İkinci rivâyete göre ise Hz. Peygamber hacca yüz deve kurban hediye etmiş, etlerin taksimini ise Hz. Ali’den istemiş, O da etleri taksim etmişti. Sonra ona çullarını ve derilerini taksim etmesini emretmiş, Hz. Ali de gereğini yapmıştı.¹⁸

Bu iki rivâyette yer alan birleştirme açıkça görünmektedir. Ancak bütün birleştirme örneklerinin bu kadar kolay anlaşılamayacağını da hatırdan uzak tutmamak gerekmektedir. Bu nedenle bir hadis metninin birleştirilmiş rivâyetlerden oluşup oluşmadığını, izafi de olsa, aşağıdaki ipuçlarından hareketle anlamak mümkündür:

1. Rivâyetin başı ile sonu arasında konu bütünlüğü bulunmaması
2. Hadis metninin birbirinden farklı iki ya da daha fazla konuyu bir araya getirmesi
3. Farklı zamanlarda gerçekleşmiş olması muhtemel birden fazla olay ve eylemin bir defada gerçekleşmiş gibi anlatılması
4. Bağlamları farklı olması gereken iki ya da daha fazla sözün veya eylemin tek rivâyette arka arkaya gelmiş olması
5. Birleştirilmiş izlenimi veren rivâyetlerin herbir parçasının müstakil rivâyetlerinin de bulunması.

Sıralanan bu ipuçları şu anki birikimler ile tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu konudaki çalışmalar arttıkça birleşik metinlerin farklı özelliklerinin bulunması muhtemeldir. Şimdi bu bilgiler ışığında Hz. Peygamber’in birleştirilerek rivayet edildiğini düşündüğümüz fiillerini içeren örnek rivayeti incelemeye geçebiliriz¹⁹:

B. Borçlu Kişilerin Cenaze Namazı

Kahramanlığı ile tanınan sahâbî Seleme b. el-Ekva’ şöyle demiştir: Biz Hz. Peygamber’in yanında otururken bir cenaze getirildi. Cenaze sâhipleri:

- “(Ey Allah’ın Elçisi), onun namazını kıldır”, dediler. Hz. Peygamber:
- "Borcu var mı?" diye sordu. Onlar:
- "Hayır", diye cevap verince Rasûlullah:
- "Peki birşey bıraktı mı?" diye tekrar bir soru sordu. Onlar yine:
- "Hayır" cevabını verdiler.

¹⁵ Buhârî, *Sahîh*, Vekâle 1.

¹⁶ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, IV, 479; *Ta'liku't-Ta'lik*, III, 293.

¹⁷ Buhârî, *Sahîh*, Şerike 15.

¹⁸ Buhârî, *Sahîh*, Hacc 121.

¹⁹ Hz. Peygamber’in birleştirilerek rivâyet edilmiş sözleri ise bir başka çalışmada ele alınacaktır.

Bunun üzerine Allah Rasûlü cenaze namazını kıldırdı. Sonra başka bir cenaze getirildi ve (cenaze sahipleri):

- "Ey Allah'ın Elçisi, cenazenin namazını kıldır", dediler. Rasûlullah onlara da:

- "Ölünün borcu var mıydı?" diye sordu. Cenaze sahipleri:

- "Evet var" dediler. Bu defa Rasûl-i Ekrem:

- "Peki birşey bıraktı mı?" diye tekrar sordu. Onlar:

- "Üç dînar bıraktı" cevabını verdiler. Hz. Peygamber bu cenazenin de namazını kıldırdı. Sonra üçüncü bir cenaze getirildi ve:

- "(Ey Allah'ın Elçisi), cenazenin namazını kıldır" dediler. Rasûlullah:

- "Ölü geride birşey bıraktı mı?" diye sordu. Onlar:

- "Hayır", diye cevap verdiler. Bu kez Allah Rasûlü:

- "Ölünün borcu var mı?" diye sormaya devam etti. Onlar da:

- "Üç dînâr" karşılığını verdiler. O zaman Rasûlullah:

- "Öyleyse cenazenizin namazını kendiniz kılın?" buyurdu. (Sahâbeden)Ebû Katâde:

- "Ey Allah'ın Elçisi, cenazenin namazını kıldır, onun borcunu ben üstleniyorum" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber bu cenazenin de namazını kıldırdı.²⁰

Yukarıda sıraladığımız ipuçlarından hareketle bu örnek rivayetin birleşik olup olmadığını belirlemek üzere aşağıdaki tetkiki yapmak mümkündür.

1. Üç Uygulama Bir Rivâyet

Seleme b. el-Ekva' tarafından nakledilmiş olan bu rivâyette, Hz. Peygamber'in, borçlu kişilerin cenaze namazlarını kıldırma/kıldırılmama fiili ile ilgili olarak üç farklı hareket tarzı yer almaktadır: Hz. Peygamber, borcu ve mirası bulunmayan birinci cenaze ile borçlu olup geride üç dinar bırakmış olan ikinci cenazenin namazını kıldırılmış, fakat üzerinde üç dinar borç bulunan ve mirası da olmayan üçüncü cenazeninkini kıldırılmamıştır. Bunu gören bir sahâbî borcu üstlenmiş ve Hz. Peygamber o vakit cenazenin namazını da kıldırmıştır.

Bu anlatım, üç farklı olayın sanki art arda gerçekleştiği izlenimini vermektedir. Seleme'nin sözlerinin, "... كنا جلوسا عند النبي.../biz Hz. Peygamber'in yanında oturuyorken..." şeklinde başlaması, üç cenazenin çok yakın aralıklarla ve hatta oturma eylemi devam ederken getirildiği imasını taşımakta, bu durum okuyucunun zihninde bunların aynı anda gerçekleştiği fikrini doğurmaktadır. Belki ikinci cenaze ile ilgili bilginin başındaki "ثم/sonra" lafzından dolayı, bunun uzun bir ara olma ihtimalinin zihinlere gelmesi söz konusu olabilir. Ancak "جنازة أخرى/başka/ikinci" ve

²⁰ Buhârî, *Sahîh*, Havâle, 3. ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVII, 36 (no: 16510), 57-58 (16527) Krş. Taberânî, *el-Mucemu'l-Kebîr*, VII, 35 (no: 6290); Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VI, 72, 75.

“الثالثة/üçüncü” cenaze ifadeleri bu ihtimâli düşünmeye engel olmakta ve art arda gerçekleşmeyi ön plana çıkarmaktadır. Dolayısıyla rivâyetin ifadelerinden, cenazelerin yakın zamanlarda getirildiğine yönelik bir işaret söz konusudur.²¹

Ancak ilk bakışta böyle düşünülmeyle birlikte, rivayet daha dikkatli bir bakışla tetkik edildiğinde, anlatımda yer alan üç fiilin/durumun farklı zamanlarda gerçekleşmiş olabileceği ihtimali de ortaya çıkmaktadır. Bu durum rivayet hakkında şu iki soruya cevap aramamızı gerekli kılmaktadır: Acaba üç farklı durum, gerçekten kısa aralıklarla, arka arkaya, tek oturumda ve birbirine bitişik zamanlarda mı gerçekleşmiştir? Yoksa bu üç olay farklı zamanlarda gerçekleşmiş olup, daha sonra, anlatım sırasında mı birleştirilmiştir?

İkincinin olma ihtimali birincisinden daha makul gibi görünse de, bu ipucu tek başına birleşik metin yargısına ulaşmada yeterli ve nihai bir veri olarak kabul edilemez. Bunu destekleyecek başka yardımcı unsura/unsurlara da ihtiyaç vardır. Şu halde bu konuda atılması gereken ikinci adım, farklı zamanlarda ve bağımsız olarak gerçekleşmiş olması muhtemel davranışlardan oluşan bu rivâyetin parçalarının hadis literatüründe müstakil olarak bulunup bulunmadığını belirlemektir. Bunun için, sözkonusu olayın hadis kaynaklarında nasıl geçtiğini tespit etmek ve rivâyetlerin izini sürmek bizi sonuca yaklaştırabilir. Namazını kıldırması için Hz. Peygamber’e getirilen iki ve tek cenaze rivâyetlerinin bu konuda yardımcı olması mümkündür.

2. İki Cenaze Rivayeti

Hadis kitaplarında, birincide olduğu gibi yine Seleme b. el-Ekva’ kanalıyla gelen ve bu defa cenaze sayısının ikiye düştüğü bir rivayet daha bulunmaktadır. Söz konusu rivayette yer alan cenazeler, birinci rivâyetteki ilk ve son cenazeler olup, ikinci cenaze ile ilgili bilgiler burada yer almamaktadır. Rivayet şöyledir:

Hiz. Peygamber'e namazını kıldırması için bir cenaze getirildi. Hiz. Peygamber:

"Borcu var mı?" diye sordu. Onlar:

-“Hayır”, diye cevap verince Allah Rasûlü cenaze namazını kıldırdı. Sonra başka bir cenaze getirildi ve Hiz Peygamber yine:

- "Ölünün borcu var mıydı?" diye sordu.

- “Evet”, denildi. Bu defa Rasûl-i Ekrem:

- "Öyleyse cenazenizin namazını kendiniz kılın?" buyurdu. Sonra Ebû Katâde:

²¹ Taberânî rivâyetinde, ikinci cenazenin gelişi anlatılırken, “فينا أنا قائم أي بجنازة/ben ayakta duruyorken bir cenaze daha getirildi” ve ikinci cenazeden sonra “ثم لبثنا ما شاء الله /sonra bir süre bekledik” şeklinde bir ifadenin kullanılmış olması, konuya biraz aydınlık katsa da, anlatımın aynı oturum içinde gerçekleştiği imasını yok etmemektedir. Bk. *el-Mucemu'l-Kebir*, VII, 35 (no: 6290).

- "Ey Allah'ın Elçisi, onun borcunu ben üstleniyorum" dedi. O zaman Allah Rasûlü cenazenin namazını kıldırdı.²²

Bu rivâyette cenaze sayısının üçten ikiye düşmesi, *Sahîh-i Buharî*'nin şarihlerden Kastallânî'nin (ö. 923/1517) dikkatini çekmiş, fakat o bununla ilgili bir değerlendirme yapmamıştır.²³ Daha önceki rivâyette yer alan üç cenazenin sonrakinde azaltılarak iki cenazeye indirilmesi, meşhur şarihlerden Aliyyü'l-Kârî (ö. 1014/1605) tarafından makul karşılanarak, ehil olanlarca iktisar/ihtisar yapmanın, yani hadisin bir kısmını rivâyet edip bir kısmını hafzetmenin, cevazına delil getirilmiştir.²⁴ Onun bu tavrı da cenaze sayısının üçten ikiye düşmesinin farkında olduğunun bir işaretidir. Aliyyü'l-Kârî'nin yorumu, ayrıca, rivâyetin aslında üç cenaze içerdiğini düşündüğü anlamına gelebilmektedir. İhtisar konusuna tekli cenaze rivâyetleri işlenirken tekrar dönülecektir.

3. Tek Cenaze Rivayetleri

Birinci rivâyetin bileştirilmiş bir metin olup olmadığı sonucuna ulaşabilmemnin üçüncü aşaması, o rivâyetin daha küçük parçalarını elde etmek ve onların izini sürmektir. Namazını kıldırması için Hz. Peygamber'e tek cenaze getirildiğini anlatan rivâyetler, tespit edebildiğimiz kadarıyla, sekiz sahâbîden ve yine sekiz farklı tarik ile nakledilmiştir.

Kendi içlerinde çeşitli rivâyet farkları içeren bu aktarımlarda öne çıkan özelliklerden birisi, bazı rivâyetlerin, üçlü cenaze rivâyetine benzer şekilde doğrudan hikâye ile bazılarının ise bir giriş cümlesi, yani dolaylı anlatım²⁵ ile başlamasıdır.

(1) Birinci rivâyetin sahibi olan Seleme b. Ekva' kanalıyla gelen ve doğrudan hikâye ile başlayan bir rivâyete göre Hz. Peygamber'e namazını kıldırması için ensardan bir adamın cenazesi getirildiğinde:

- "Geride mal bıraktı mı?" diye sormuştu. Cenaze sahipleri:

- "Hayır", diye cevap vermişlerdi. Allah Rasûlü bu defa:

- "Üzerinde bir borç var mı?" diye sormuştu. Onlar:

- "Evet iki dinar", diye cevap vermişlerdi. Hz. Peygamber de:

- "Öyleyse cenazenizin namazını kendiniz kılın?" buyurmuştu. Bunu gören Ebû Katâde:

- "Yâ Rasûlallah, onun borcunu ben üstleniyorum" dediğinde Rasûl-i Ekrem cenazenin namazını kıldırması.²⁶

²² Buhârî, *Sahîh*, Kefâle 3; Krş. Beyhakî, *es-Sünenü's-Suğra*, II, 305 (no: 2096).

²³ Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî*, IV, 151.

²⁴ Aliyyü'l-Kârî, *Ta'likâtü'l-Kârî*, varak 86^a. Aliyyü'l-Kârî'nin yaklaşımında iktisar/ihtisarin kabulünün tartışmalı olduğuna dair bir gönderme bulunmaktadır. Konuyla ilgili çalışmalarda da bu tartışmalı duruma işaret edilmektedir. Bk. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 215 vd; Atan, *Mâna İle Hadîs Rivâyeti*, s. 193 vd.; Erul, "Tasarrufâtü'r-Ruvât fî mutûni'l-merviyyât", *AÜİFD*, S. 42 (2001), s. 184 vd.

²⁵ Hadis rivâyetlerinde doğrudan ve dolaylı aktarım üsluplarıyla ilgili detaylı bilgi için bk. Kesgin, *Hadislerin Tesbit ve Değerlendirilmesinde Anlama Sorunu*, s. 41 vd.

²⁶ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 443 (no: 12142) Krş. Nesaî, *Sünen*, Cenâiz 67 (no: 1959).

(2) Doğrudan hikâye ile başlayan rivâyetlerin bir başkası, cenazenin borcunu üstlenen Ebû Katade'den gelmiştir. Bu rivâyete göre Hz. Peygamber'e namazını kıldırması için bir cenaze getirilmiş, O da: "borcu var mı?" diye sormuştu. Oradakiler iki dinar borcu olduğunu söylediklerinde O: "geride onu ödeyecek kadar miras bıraktı mı?" diye sormuştu. Oradakiler: "Hayır" dediklerinde: "Öyleyse namazını siz kılın" demişti. Ebû Katade bu borcu üstlendikten sonra Rasulullah onun namazını kıldırması.²⁷

(3) Enes b. Malik rivâyetine göre, birisi ölmüştü ve Hz. Peygamber'den namazını kıldırması istenmişti. O da "Borcu var mı?" diye sormuş, "Evet" dediklerinde: "Eğer biriniz kefil olursa kıldırım" demişti. Kefil bulunamayınca namazı kıldırılmamıştı.²⁸

(4) Ebû Saîd el-Hudrî'den ise cenazenin borcunu Hz. Ali'nin üstlendiği bilgisi nakledilmiştir.²⁹

(5) Bu son rivâyetin bir benzeri Hz. Ali'den de gelmiştir.³⁰

Dolaysız anlatımla gelen bu rivâyetlerde Seleme rivâyetindeki üçüncü cenaze ile ilgili yaşananların yer aldığı anlaşılmaktadır. Bazı sahâbîlerden gelen tek cenaze rivâyetleri ise dolaylı bir anlatım formunda başlamakta ve dolaysız anlatım ile sürmektedir.

(6) Örneğin, Muhammed b. Abbad b. Cafer'in anlatımı şöyledir: Hz. Peygamber'e namazını kıldırması için bir cenaze getirildiğinde borcu bulunup bulunmadığını sorardı Eğer borcu olduğu söylenirse, bu defa: "Karşılığında bir mal bıraktı mı?" diye sorardı. Eğer: "evet bıraktı" derlerse, namazını kılar, "hayır bırakmadı" derlerse, namazını kılmazdı. Yine bir defasında getirilen borçlu bir cenazenin miras bırakıp bırakmadığını sormuştu. Cenaze sahipleri mirası bulunmadığını söylemişler, O da: "Arkadaşınızın namazını kendiniz kılın" buyurmuştu. Adamın amcasının oğlu borcu üstlendiğinde Allah Rasûlü namazını kıldırması ve onlara: "Ey Selemeoğulları, arkadaşınızı cennete sokmak istemez misiniz?" diye seslenmişti. Onlar ne yapmaları gerektiğini sorduklarında O: "Borcunu ödeyin" demişti...³¹

(7) Cabir b. Abdullah'dan gelen benzeri bir rivâyetin son kısmı ise öncekilerden farklı olarak şu bilgiyi içermektedir: Allah Rasûlü'ne fetihler nasip olunca: "Ben müminlere kendilerinden daha yakınım, onlardan kim borçlu ölürse onu ödemesi bana aittir. Kim de mal bırakırsa mirasçılara aittir" buyurmuştur.³²

²⁷ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 442-443 (no: 12141); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVII, 232 (no: 22543), 278 (no: 22586); İbn Hibbân, *Sahîh*, VII, 329 (no: 3058), 329-330 (no: 3059)

²⁸ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübra*, VI, 75.

²⁹ Dârekutnî, *Sünen*, IV, 53 (no:3082). Krş. 54 (no: 3083). Bu rivâyet senedindeki Ubeydullah el-Vassâfî'den dolayı Beyhakî'ye göre çok zayıftır. Bk. Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübra*, VI, 73. Krş. *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr*, VIII, 285.

³⁰ Dârekutnî, *Sünen*, III, 466-467 (no: 2984); Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübra*, VI, 73. Beyhakî'ye göre bu rivâyet, senedindeki Ata b. Aclan nedeniyle zayıf ve bu konuda Ebû Katade'nin borcu üstlendiğini ifade eden rivâyet daha sahihtir. Bkz, *es-Sünenü'l-Kübra*, VI, 73, krş. *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr*, VIII, 285.

³¹ Abdurrezzâk, *Musannef*, VIII, 290-291 (no: 15260)

³² Abdurrezzâk, *Musannef*, VIII, 289-290 (no: 15257); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXII, 65 (no: 14159); Ebû Dâvûd, *Sünen*, Buyu 9 (no: 3343); Nesai, *Sünen*, Cenâiz 67 (no: 1960); Hibbân, *Sahîh*, VII, 334-335

(8) Bu farklı kısım Ebû Hureyre'den gelen bir rivâyette de bulunmaktadır.³³ Ancak bu bilgi, üç cenazeli Seleme rivâyetinde yer almamaktadır.

Getirilen cenazelerin kimliğinin bilinmemesi üçlü, ikili ve tekli cenaze rivâyetlerinde var olan ortak noktalardan birisidir. İbn Hacer cenazelerin kim olduğu meselesi üzerinde durmuştur. Hatta getirilen cenazelerin isimlerini bulamadığını söylemesinden³⁴ hareketle bu isimler hakkında ciddi bir araştırma yaptığını söylemek mümkündür. Kastallânî de cenaze sahibinin ve “namazını kıldır” diyenin isimlerinin meçhul olduğunu vurgulamıştır.³⁵

Bir rivâyete göre ölen ve Hz. Peygamber'e namazını kıldırması için getirilen kişi Ebû Katede'nin kabilesinden birisi,³⁶ hatta amcasının oğlu³⁷, başka bir rivâyete göre ensardan bir erkek idi.³⁸ Cabir b. Abdillâh rivâyetinde cenazeyi yıkayıp kefenleyenler arasında kendisi de vardır.³⁹ Görüldüğü gibi bu bilgiler cenazelerin kimliği hakkındaki kapalılığı ortadan kaldıracak mahiyette değildir.

İlgili rivâyetlerde, cenazelerin getirilme zamanları hakkında da bir ipucu bulunmamaktadır. Fakat bu belirsizlik, anlaşıldığı kadarıyla, şârihler için önem arz etmemiş, dolayısıyla bunu araştırma ihtiyacı hissetmemişlerdir.

4. Hz. Peygamber'in Borç Sorma Alışkanlığı

Birleşik olma ihtimalinin dördüncü bir ipucu, Hz. Peygamberin namaz kıldırmadan önce cenazenin borç ve miras bırakıp bırakmadığını sormayı bir prensip haline getirmiş olmasıdır. Tekli cenaze rivâyetlerinin bazısında yer alan “...Hz. Peygamber'e namazını kıldırması için bir cenaze getirildiğinde: 'Arkadaşınızın borcu var mı?' diye sorardı. Eğer borcu olduğu söylenirse, 'Karşılığında bir mal bıraktı mı?' diye sorardı. Şayet 'Evet' cevabı verilirse, namazı kıldırır, 'Hayır' denirse, kıldırmazdı...” şeklindeki dolaylı anlatım özelliği taşıyan giriş ifadeleri, bir alışkanlığı ve tekrarlamayı ifade etmektedir. Bu tür bir anlatım tarzı bir defada olan bir iş için değil, zaman zaman tekrarlanan durumlar için söz konusudur. Abbad b. Cafer, Cabir b. Abdillâh ve Ebû Hureyre'nin anlatımında böyle bir durum görünmekte ve adı geçen sahâbîlerin bu sonuca tümevarımla ulaştıkları anlaşılmaktadır. Seleme rivâyetinde yer alan üç cenazenin bir celsede getirilmiş olduğunun kabulü durumunda,

→

(no: 3064), Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübra*, VI, 73.

³³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XV, 527; Buhârî, *Sahîh*, Kefâle 5, Nafakât 25, krş. Ferâiz 3; Müslim, *Sahîh*, Feraiz 14 (no: 1619); İbn Mace, *Sünen*, Sadakât 13 (no: 2415) Nesaî, *Sünen*, Cenâiz 67 (no: 1961); Tirmizî, *Sünen*, Cenâiz 69 (no: 1070); Abdurrezzâk, *Musannef*, VIII, 291 (no: 15261); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XIII, 276 (no: 7899), XIV, 512 (8950), XV, 99 (no: 9185); Ebû Dâvûd, *Sünen*, Harâc 15 (no: 2954-2956); İbn Hibbân, *Sahîh*, VII, 333 (no: 3063), XI, 192 (no: 4854).

³⁴ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, IV, 467.

³⁵ Kastallânî, *İrşâdu's-Sârî*, IV, 145.

³⁶ Abdurrezzâk, *Musannef*, VIII, 290 (no: 15258), İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 443 (no: 12141); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVII, 328 (no: 22657);

³⁷ Abdurrezzâk, *Musannef*, VIII, 290-291 (no: 15260)

³⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVII, 263-264 (no: 22572, 22573); Nesaî, *Sünen*, Cenâiz 67 (no: 1958); İbn Mace, *Sünen*, Sadakât 9 (no: 2407); Dârimî, *Sünen*, Büyü 53 (2635).

³⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXII, 405-406 (no: 14536). Krş. Beyhakî, *es-Sünenü's-Suğra*, II, 306 (2098); Dârekutnî, *Sünen*, IV, 54-55 (3084). Ayrıca bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 443-444 (no: 12143).

her ne kadar böyle bir ihtimalin bulunduğu söylenebilecekse de, sadece bu rivâyetten hareketle böyle bir tümevarıma ulaşmanın bilimsel olmayacağını söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu rivâyet, Hz. Peygamber'in prensibini yansıtmış olamaz. Bu yüzden sahâbîlerin bu olası tümevarımı, rivayetin birleştirilmiş olma ihtimalini artırmaktadır.

Bununla birlikte birleştirilmiş veya birleştirilmemiş olsun, her iki durumda da, bu rivâyetten ve diğerlerinden Hz. Peygamber'in cenaze namazı öncesinde ölünün borcu bulunup bulunmadığını sormayı bir âdet haline getirdiği anlaşılmaktadır. Bu, Hz. Peygamber'in borca verdiği ehemmiyetin bir yansıması olarak algılanmalıdır. Bir kişinin borcunu ödeyecek kadar miras bırakmadan ölmesini Allah katında kebâirden sonra günahların en büyüğü olarak nitelemesi⁴⁰, bu konudaki hassasiyetini göstermektedir. Hassasiyetin hangi boyutlara vardığını Semure b. Cündeb'in şu rivâyetinde de görmek mümkündür:

"Bir cenazede Hz. Peygamberle beraberdik. 'Burada falan kabileden biri var mı?' diye seslendi, fakat cevap veren olmadı. Sonra: 'Burada falan kabileden biri var mı?' diye tekrar sordu. Bu kez de cevap veren biri çıkmadı. Sonra: 'Burada falan kabileden biri var mı?' diye üçüncü defa sorunca bir adam kalkıp: 'Ben varım, Ey Allah'ın Elçisi!' dedi. Rasûl-i Ekrem: 'İlk iki defada cevap vermeni engelleyen ne idi?' diye sordu ve: 'Ben sizin için hayırdan başka bir şey aramıyorum. Arkadaşınız borcu nedeniyle mahsur kaldı.' diye ekledi..."⁴¹

Bir akrabasına da olsa, ölünün borcunu ödettirmesi, Hz. Peygamber'in alacaklıyı korumaya yönelik hukûkî bir uygulaması olmalıdır. Gördüğümüz kadarıyla müellifler ve şârihler de konuyla ilgili rivâyetlerin daha çok hukûkî boyutuna vurgu yapmaktadırlar. Bu durum aynı zamanda muhtemel birleştirmeyi yapmış olan râvîleri de yönlendiren bir etken olmalıdır.

Üçlü cenaze rivâyetinin yer aldığı bab başlıklarında da daha çok borca vurgu yapılmıştır. Örneğin Buhârî, borçluların cenaze namazları ile ilgili rivâyeti, muhtemelen bu düşünceyle, cenazelerle ilgili bölümde değil, "Havâle" kitabının "Ölünün borcunun başkasına yüklenmesi câizdir"⁴² isimli bâbı altında ele almıştır. Bunu ve bu konudaki hadisleri Beyhakî (ö. 458/1065) ise aynı şekilde cenaze ile ilgili bir bölümde değil, "Damân/Kefâlet" kitabının "Hakkın kefâlet ile sahibine ödenmesi" ve "Cenazenin borcuna kefil olmak" babında zikretmiştir.⁴³

Bazı şerhlerde de bu bakış açısı görülmektedir. Örneğin İbn Hacer konuyu şöyle değerlendirmiştir: "... Burada (râvî) üç tür durumdan bahsetmiştir: Birincisi mirası ve borcu bulunmayan, ikincisi hem borcu hem de mirası kalan, üçüncüsü borcu olan ama mirası olmayan cenaze. Dördüncüyü, yani mal bırakmış ve borcu olmayan cenazeyi zikretmemiştir. Ancak bunun hükmü de namazı kaldırmış olması

⁴⁰ Ebû Dâvûd, *Sünen*, Buyu 9 (no: 3341).

⁴¹ Abdurrezzâk, *Musannef*, VIII, 291-292 (no: 15263); Nesai, *Sünen*, Buyû 97 (no: 4682). Ebû Dâvûd, *Sünen*, Buyû 9 (no: 3341) Nesai rivâyetinde: "Rasul ile bir cenazede beraberdik" ve Ebû Dâvûd rivâyetinde: "Rasul bize hitap etti" şeklinde başlamıştır.

⁴² Buhârî, *Sahîh*, Havale 3.

⁴³ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübra*, VI, 72, 75.

yönündedir. Doğrusu gerçekleşmediğinden değil, çokça bulunduğundan dolayı (ravi) onu zikretmemiş olmalıdır.”⁴⁴ Benzeri bir değerlendirmeyi Aynî (ö. 855/1451) de yapmış⁴⁵, lafzî izahlar ve rivâyetin farklı tariklerini verdikten sonra “Zikru mâ yüstefâdu minhu/Bu hadisten çıkan sonuçlar” başlığı altında konunun fikhî yönlerine işaret etmiştir.⁴⁶

Şerhlerde üçlü cenaze rivâyetinin, “farklı zamanlarda mı, yoksa aynı anda mı?” gerçekleştiğine yönelik tartışmalara, tespit edebildiğimiz kadarıyla, Aliyyü'l-Kârî hariç hiçbir şarih girmemiştir. O, *Mirkâtü'l-mefâtîh*'de rivâyetin tahlilini yaparken konuyu fikhî bağlamda ele almış ve bu yaklaşımını şöyle izah etmiştir: Sonra üçüncü bir cenaze getirildi. Bu cenaze aynı gün içinde veya aynı anda getirilmiş olabilir, ya da farklı günlerde ve farklı oturumlar esnasında getirilmiş ve râvî dirayet (tam anlama/yorum/hüküm) gerçekleşsin diye bunları rivâyet esnasında birleştirmiş olabilir.⁴⁷

C. Rivâyeti Birleştiren Râvî

Bazı rivâyetlerde birleştirmeye neden olan râvî açık bir şekilde anlaşılabilir. Örneğin sahâbî mi, yoksa tâbiî mi olduğu konusunda ihtilaf bulunan Gudayf b. el-Hâris, Hz. Âişe ile aralarında geçen bir diyalogdan şöyle bahsetmiştir: Hz. Âişe'ye “Ne dersin, Rasulullah cünüplükten dolayı gecenin başında mı yoksa sonunda mı yıkanır?” diye sordum. Hz. Âişe: “Bazen başında, bazen de sonunda yıkanır” cevabını verdi. “Allâhu ekber! işi kolaylaştıran Allah'a hamdolsun” dedim ve “Ne dersin, Hz. Peygamber gecenin başında mı yoksa sonunda mı vitir kılar?” diye sordum. “Bazen başında, bazen de sonunda kılar” karşılığını verdi. “Allâhu ekber! işi kolaylaştıran Allah'a hamdolsun” dedim ve “Rasulullah Kurân'ı açıktan mı yoksa gizli mi okurdu?” diye sordum. “Bazen açıktan, bazen gizli” dedi. “Allâhu ekber, işi kolaylaştıran Allah'a hamdolsun” dedim.⁴⁸ Burada, râvînin, Hz. Âişe'yi, Hz. Peygamber'in farklı uygulamalarını birleştirmeye yönlendirdiği sezilmektedir.

Üçlü cenaze rivâyetinin sahibi olan Seleme'den nakledilen bir habere göre kendisi Hudeybiye'de Hz. Peygamber'e ölümüne beyat ettiğini anlatmış,⁴⁹ başka rivâyetlerde ise onunla katıldığı savaşları açıkça zikretmiştir.⁵⁰ Zehebî (ö. 748/1347) ise, bu iki rivayeti başka bir yerde görmediğimiz şekilde birleştirerek: “Ben Rasûlullah'a, uğruna ölesiye beyat ettim ve onunla yedi savaşa katıldım” şeklinde eserine almıştır.⁵¹

⁴⁴ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, IV, 467.

⁴⁵ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XII, 158.

⁴⁶ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XII, 159-160.

⁴⁷ Aliyyü'l-Kârî, *Mirkâtü'l-Mefâtîh*, VI, 109.

⁴⁸ Ebû Dâvûd, *Sünen*, Tahâre 89 (no: 226) Müslim ve Tirmizî'nin kitaplarında farklı sahabiden takdim tehir ile gelmiş ve Hz. Âişe'ye soru soran kişi Abdullah b. Ebî Kays olarak yer almıştır. Bk. Müslim, *Sahîh*, Hayız 26 (no: 307); Tirmizî, *Sünen*, Fedâilu'l-Kurân 23 (no: 2924).

⁴⁹ Buhârî, *Sahîh*, Cihâd 110.

⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVII, 78 (no: 16543); Buhârî, *Sahîh*, Meğâzî, 65.

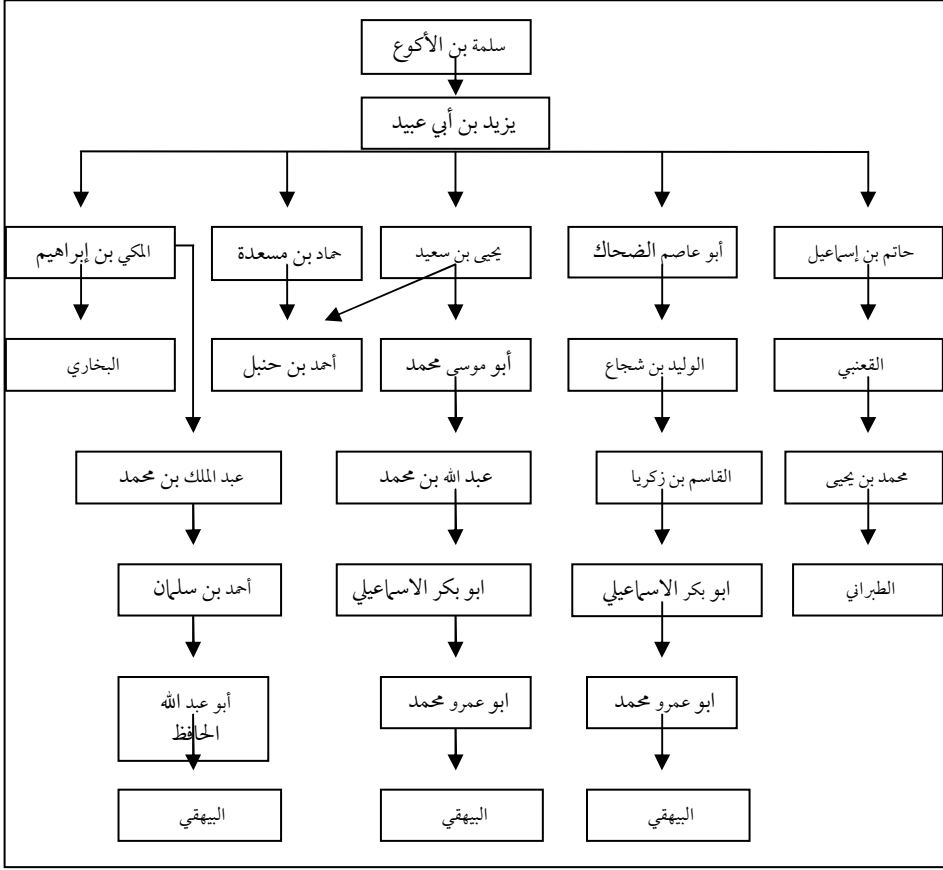
⁵¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, III, 326.

Buna benzer bazı durumlarda rivâyetleri birleştiren kişi açıkça belli iken, bazılarında bunu tespit etmek pek kolay olmamaktadır. Her şeyden önce bizden zaman ve mekân bakımından oldukça uzakta gerçekleşmiş olaylar üzerine değerlendirmeler yaptığımızı, bunun da kendilerine güvenmek durumunda bulunduğumuz ve aksi halde hiçbir değerlendirme yapmamızın mümkün olmadığı birtakım verilerden hareketle gerçekleştiğini gözden uzak tutmamalıyız. Dolayısıyla, bu tür verilerin bize her zaman yardımcı olamayacağını bilmemiz gerekmektedir.

Fakat bunun imkânsız olmadığını da belirtmeliyiz. Kimi rivayetlerdeki bazı işaret ve ipuçları vasıtasıyla kişisel birtakım değerlendirmeler yapma imkânımız bulunabilmektedir. Sözelimi yukarıda ele aldığımız rivâyetteki muhtemel birleştirmeyi yapan râvînin tespitinde bazı ipuçlarını değerlendirmek mümkündür. Böylesi durumlarda, seneddeki bir karineden hareket etmek suretiyle bir tahminde bulunarak bu zorluğu aşmak mümkün olabilmektedir. Bu bağlamda, örnek rivâyetteki muhtemel birleştirmeyi yapanın kim olduğunu belirleyebilmek için rivâyetin râvîleri ve senedlerini görmemiz bize yardımcı olabilecektir. Ancak bu işlem, rivâyetin sıhhatini tespit ile alakalı bir işlem olarak kabul edilemez. Zira bu tetkik, hadis metinlerinde var olan yapısal bir durumun ortaya konmasına yöneliktir. Hadisin sıhhatini tespit için daha farklı kriterler kullanılmaktadır. Nitekim daha önceki bazı çalışmalarda hadisin sıhhati ele alınmış ve ilgili ölçütler çerçevesinde sahih olduğu tespit edilmiştir.⁵²

İlgili rivâyetin aşağıdaki sened şeması, birleştirmenin kim tarafından gerçekleştirildiğini tespit bağlamında bize bazı ipuçları verebilecektir:

⁵² Beğavi, *Şerhu's-Sünne*, VIII, 212; Yâsîn, *Seleme b. el-Ekva*, s. 1401-1402, 130 (Buhârî rivâyeti), 131, 132 (Ahmed b. Hanbel rivâyetleri).



Örnek rivâyetin, tespit edilebildiği kadarıyla, Buhârî ve Taberânî'de (ö. 360/971) son bulan birer, Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) ulaşan iki ve Beyhakî ile sona eren üç senedi bulunmaktadır. Bu senedlerin her birisinde küçük bazı nakil farklarıyla üç cenaze bilgisi yer almaktadır. Fakat yine senedlerin tamamında, sahabe tabakasında sadece Seleme, tâbiîn tabakasında ise sadece Yezîd b. Ebî Ubeyd (ö. 147/764) yer alırken, rivayeti Yezîd'den alanların sayısı beşe çıkmaktadır. Bu bilgi, etbâu't-tâbiînden olan beş râvînin birleştirmeyi, biri diğerinden bağımsız olarak, tamamen aynı şekilde yapmalarının muhal oluşu nedeniyle, rivâyetteki muhtemel birleştirmenin Yezîd ya da ondan önce Seleme tarafından gerçekleştirilmiş olacağı neticesine varmamızı mümkün kılmaktadır.

Benzeri bir yapı ikili cenaze rivâyetinde de bulunmaktadır. Söz konusu rivâyetin ise, birisi Buhârî, diğeri Beyhakî'de sona eren iki senedi bulunmakta ve seneddeki ravi sayısı, üçlü cenaze rivâyetinde olduğu gibi, yine tâbiî râvî olan Yezîd'den sonra artmaktadır. Bu da, birleştirmenin sahibi olarak Yezîd ve sahâbî râvî olan Seleme'yi işaret etmektedir. Fakat burada tek cenaze rivâyetlerinin de bulunduğunu, bunların farklı senedlerle geldiğini ve onlardan birisinin tâbiîn râvîsinin yine Yezîd b. Ebî Ubeyd, sahâbî râvînin de yine Seleme b. Ekva' olduğunu

hatırlatmak gerekir. Yani Yezîd ve Seleme, üçlü, ikili ve tekli cenaze rivâyetlerinden herbirinde bulunmuş olmaktadır. Tekli cenaze rivâyetlerinin iki tanesi Seleme'den, diğer altı tanesi ise farklı sahâbîlerden ve farklı senedlerle gelmektedir. Bu durumda Seleme çok sayıda tekli rivâyet karşısında üçlü cenaze rivâyetinde tek kalmış olmaktadır. Bu tek kalış onun rivâyetleri birleştirmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Seleme hakkında ricâl kitaplarında ta'dîl ifadeleri ve övgüler bulunmakta, güvenilirliğini zedeleyecek herhangi bir eleştiriye rastlanmamaktadır. Muhtemelen hicretin ikinci yılından sonra, küçük yaşta Müslüman olan ve hicri 74 yılına kadar yaşayan Seleme'nin, hadis müellefatında 205 kadar rivâyeti bulunmaktadır.⁵³ Buhârî'nin 22 âlî isnadından 17 tanesinin senedinde onun adı yer almaktadır.⁵⁴

Konumuza açıklık getirmesi açısından Seleme'nin hayatında tekrarın ve sayı içeren rivâyetlerin çokluğunun dikkat çekici olduğunu hatırlatmak istiyoruz. Mesele bir rivâyette Hz. Peygamber ile beraber katıldığı savaşları sıralamış⁵⁵, bir rivâyette: "Hz. Peygamber beni çok kez bineğinin terkisine aldı, yüzümü çok kez okşadı, defalarca -iki elimin parmağı sayısınca- benim için bağışlama diledi" demiş⁵⁶, Rıdvan'da iki⁵⁷ veya üç⁵⁸ defa beyat ettiğini anlatmıştır. Buradan onun çoklu rivâyetlere sahip olma alışkanlığı bulunduğunu, üç farklı cenaze rivâyetini de bu alışkanlık çerçevesinde birleştirmiş olabileceği sonucunu çıkarmak mümkündür.

Örnek rivâyetin "... كنا جلوسا عند النبي..." / biz Hz. Peygamber'in yanında oturuyorken..." ifadesi ile başlaması da, birleştirmenin Seleme tarafından yapıldığı ihtimalini artırmaktadır.

İkinci bir ihtimal ise, birleştirmeyi, Seleme'nin değil, tâbîi Yezîd b. Ebî Ubeyd'in yapmış olmasıdır. Yezîd, Seleme'nin kölesidir ve ondan hadis alıp nakletmiş, sika, çok sayıda hadis bilen, h. 146'da Medîne'de vefat eden tâbîi âlimlerden biridir.⁵⁹ Kendisiyle ilgili herhangi bir cerh bilgisine rastlanmamıştır. Ricâl kitaplarında, hakkında pek fazla malumat da mevcut değildir. Buhârî'nin 22 âlî isnadının 17 tanesinin senedinde yine onun adı yer almıştır.⁶⁰

Seleme'nin mevlâsı olduğu için, üzerinde durduğumuz rivâyetin parçalarını, muhtelif zamanlarda ve çeşitli şekillerde ondan duymuş, bu nedenle karıştırarak birleştirmiş olması ihtimal olarak ileri sürülebilecek bir diğer husustur. Seleme'den duyduğu başka bir rivâyetin bir kısmını unuttuğunu söylemiş olması da bu yönde bir ipucu olarak kabul edilebilir. Nitekim, Seleme'nin Hz. Peygamber'le birlikte katıldığı yedi gazveyi ondan naklen anlatırken, bu gazvelerin dört tanesini

⁵³ Yasin, *Seleme b. el-Ekva'*, s. 38.

⁵⁴ Aliyyü'l-Kârî, *Ta'likâtü'l-Kârî*, varak 69^a-109^a.

⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVII, 78 (no: 16543); Buhârî, *Sahîh*, Meğâzî 45.

⁵⁶ Zehebî, *Siyer*, III, 330.

⁵⁷ Buhârî, *Sahîh*, Cihâd 110.

⁵⁸ Müslim, *Sahîh*, Cihâd 132 (no: 1807).

⁵⁹ İbn Sa'd, *Tabakât* VII, 528; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, IX, 280; Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, XXXII, 206; Zehebî, *Siyer*, VI, 206, *el-Kâşif*, II, 388.

⁶⁰ Aliyyü'l-Kârî, *Ta'likâtü'l-Kârî*, varak 69^a-109^a.

saymış, geriye kalan üçünü unuttuğunu söylemiştir.⁶¹ Bunun, hafızasında bir kusura ve özellikle sayı içeren rivâyetlerde hatalar yaptığına yorumlanması mümkündür. Dolayısıyla Yezîd'in, benzeri şekilde bir yanlış eseri olarak üçlü cenaze rivâyetinde birleştirme yapmış olabileceğini söylemek mümkündür.

Burada zayıf da olsa Seleme'nin, birden fazla cenazeye şahit olması, tekli cenaze rivâyetine sahip sahâbilerin ise sadece üçüncü cenazeye şahit olmaları ihtimalinden bahsetmek de mümkündür. Fakat cenazelere çok sayıda kişinin katılıyor olması ve bu olayı gören birçok sahâbî içinden az da olsa bazılarının olayı aynı veya benzeri şekilde nakletmesi beklenirken, başka hiçbir kimsenin böyle bir rivâyette bulunmaması gibi bazı hususlar bu ihtimali zayıflatmaktadır.

Tekli cenaze rivâyetinin sahibi olan sahâbîlerin, diğer cenazeleri görmüş, ancak nakil sırasında son örneği aktarmanın yeterli olduğunu düşünerek diğerlerini aktarmamış olmaları, ya da bu tasarrufu senedlerdeki diğer râvîlerin yapmış olması da bir başka ihtimaldir. Bu tasarrufun hadis usulündeki ismi ise ihtisardır.⁶² Fakat senedlerdeki herbir râvînin, söz konusu rivâyeti, aynı şekilde ihtisar etmeleri aklen muhal olduğundan, bu ihtimal de zayıf görünmektedir. Kaldı ki bu ihtimal, sekiz rivâyetten sadece bir tanesi için düşünülebilir. O da yine Seleme'den gelmiş olan ve sekiz rivâyet içinde ilk sırada zikrettiğimiz tekli cenaze rivâyetidir. Çünkü bunun da tâbîinden olan râvîsi üçlü ve ikili cenaze rivâyetinde olduğu gibi Yezîd b. Ebî Ubeyd'dir. Dolayısıyla birleştirmeyi yapmış olması daha güçlü bir ihtimal olan Yezîd'in bu son rivâyette ve yukarıda zikredildiği gibi ikili cenaze rivâyetinde bir ihtisar yapmış olabileceğinden bahsetmek daha makuldür. Ancak, çalışma içinde zikredilen diğer deliller dikkate alındığında, Yezîd'in ihtisardan çok bir birleştirme işlemi yapmış olmasının daha kuvvetli bir ihtimal olduğu anlaşılmaktadır.

Tüm bunların yanı sıra, tekli cenaze rivâyetlerinin, bir tanesi hariç, tamamında aynı cenazenin yani örnek rivâyetin üçüncü cenazesinin anlatılmış olması, diğer cenazelerin sonradan eklenmiş olma ihtimalini de akla getirmektedir. Fakat Yezîd'in Seleme'den duyduğu rivâyete bir ya da iki cenaze eklemiş olabileceğini dile getirmek, ortada bunu yapmasını gerektirecek bir durum bulunmadığı için zorlama bir tahminden ileri gidemez. Haddizatında böyle bir yaklaşım, Yezîd'in haksız yere zan altında kalmasına neden olabileceği için doğru bir davranış da olmayacaktır.

Başında dolaylı anlatım bulunan rivâyetlerde yer alan, "Hz. Peygamber'in, cenazenin borcunu sorma alışkanlığının bulunduğu" bilgisi ise, esasen borç ve miras açısından farklı özellikte cenazelerin, zaman zaman ona getirildiğini göstermektedir. Yani sünnette, üçlü cenaze rivâyetinde bulunan her bir cenazenin durumuna uygun bir uygulama bulunmaktadır. Hatta İbn Hacer ve Aynî'ye göre rivâyette yer alması gereken dördüncü bir uygulama, "yani mal bırakmış ve borcu olmayan cenaze"nin durumu anlatılmamıştır. Ancak onlara göre, bu cenazenin namazını

⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXVII, 78 (no: 16543); Buhârî, *Sahîh*, Meğâzî, 45.

⁶² İhtisâr hakkında detaylı bilgi için bk. İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadîs*, s. 215 vd; Hikmet Atan, *Mâna ile Hadis Rivâyeti*, 193 vd.; Bünyamin Erul, *Tasarrufâtü'r-Ruvvât*, s. 184 vd.

kıldırması olacağına hükmedilmelidir. Râvî uygulanmamış olmasından değil de, aksine çokça uygulandığı için dördüncü tür cenazeyi zikretmemiş olabilir.⁶³ İbn Hacer ve Aynî'nin üçlü cenaze rivâyeti hakkındaki bu değerlendirmeleri, "Acaba rivâyetin bu haliyle eksik olduğunu mu kasdetmektedirler?" sorusunu da akla getirmektedir.⁶⁴

Sonuç

Hadis ve sünnetin, sonraki nesillere aktarımı sırasında, çeşitli nedenlerle ve farklı şekillerde, birtakım râvî tasarruflarına maruz kaldığı bilinen bir olgudur. Hadis eserlerinde bulunan birleşik rivâyetler de bu çerçevede değerlendirilmelidir.

Birleşik rivâyetler, telfikü'l-hadis gibi geçmişte ve metin inşası gibi son yıllarda ele alınmış birleştirme şekillerinden farklı olarak, Hz. Peygamber'in değişik zamanlarda gerçekleşmiş bazı fiillerinin aynı anda gerçekleşmiş gibi sunulması ve biri diğerinden bağımsız hadislerinin bir araya getirilmesiyle oluşmaktadır. Birleştirme, herhangi bir tabakadaki râvî kaynaklı olabileceği gibi, müelliflerce da yapılabilmektedir. Bazen birleştirmeyi yapan kişi açık bir şekilde anlaşılmakta iken, bazı durumlarda bu tespit zor olmaktadır.

Bu çalışmada, Hz. Peygamberin sünneti/fiilleri/uygulamalarının aktarımında var olduğu düşünülen birleşik rivâyetler konusundaki tespitler, O'nun üç cenazenin namazlarını kıldırma/kıldırma fiili çerçevesinde ele alınmıştır. Bu anlamda üç farklı olay sanki art arda ve aynı zaman içinde gerçekleşmiş gibi yer almasına karşın, bu rivâyetin, çalışma içinde yer alan gerekçelerle birleşik bir rivâyet olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca birleştirmenin hangi râvî tarafından, hangi gerekçeyle yapıldığı anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu çerçevede birleştirmenin sahâbî râvî Seleme veya onun talebesi ve mevlâsı Yezîd tarafından yapılmış olabileceği yönünde iki ihtimal ön plana çıkmış ve ikinci ihtimalin daha doğru olabileceği yönünde bir kanaat oluşmuştur.

Hadisleri merkeze alan konuşma ve yazılarda hadis birleştirme uygulaması, esasen, günümüzde de devam etmektedir. Fakat bu birleştirmelerin tek hadis olarak algılanması mümkün değildir. Çünkü metinleşme süreci bitmiştir. Bu durumda günümüzde birleştirilerek oluşturulan bir metnin müstakil bir hadis olarak algılanması söz konusu olmayacaktır. Ancak rivâyet ve telif dönemlerinde hatta belki şerhlerde yapılan birleştirmelerin müstakil hadis olarak algılanması mümkündür ve öyle de olmuştur.

Eğer metin inşası ile hadis orijinaline ulaşmaya çalışılacaksa, rivâyet, tasnif ve şerh dönemlerinde birleştirilmiş rivâyetlerin de ayrıştırılması ve bölünmesi ile orijinal metne ulaşmak mümkün olacaktır. Çalışmanın, böyle bir konuyu dikkat-

⁶³ İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, IV, 467, Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, XII, 158.

⁶⁴ Ebû Hureyre ve Ebû Ümame'den gelen rivâyetlerde, Hz. Peygamberin borcunu sormadığı ve az bir miras bırakan bir cenazeden bahsedilmektedir. Bu cenaze, örnek rivâyetimizde zikredilmemiş ve Şârihlerce işaret edilen muhtemel dördüncü tip cenaze olabilir. Bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, VII, 446-447 (no: 12146-12147)

lere sunarak, Hadis İlmî'ne katkı sağlaması umulmaktadır. Birleştirmenin boyutu ve sonuçları ise, bundan sonra yapılacak çalışmalarla ortaya çıkacaktır.

Ancak bu çalışmada elde edilen bulguların bir genelleme olarak algılanmaması, benzeri türdeki her bir metnin birleşik sayılmasında acele edilmemesi, her bir rivâyetin kendi içinde değerlendirilerek sonuca ulaşılması gerektiğini de hatırlatmak isteriz.

Kaynakça

- Abdurrezzâk, Ebû Bekir es-Sanânî (ö. 211/826), *el-Musannef*, thk. Habiburrahman el-A'zamî, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût 1392/1972.
- Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaud vd., Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1416-2001/1995-1421.
- Aliyyü'l-Kârî, Allâme Ali b. Sultan el-Kârî (ö. 1014/1605), *Mirkâtü'l-Mefâti'h Şerhu Mişkâtî'l-Mesâbîh*, thk. Cemal Aytânî, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1422/2001, VI, 109.
- , *Ta'likâtü'l-Kârî alâ Sülâsiyyâti'l-Buhârî*, Süleymaniye Kütüphanesi (Esad Efendi), no: 3621.
- Apaydın, Mehmet, *Muhammed b. Ömer el-Vâkîdî'nin Hayatı, Eserleri ve Hadisleri Birleştirme Metodu*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans tezi), İstanbul 2001.
- Atan, Hikmet, *Mâna ile Hadis Rivâyeti*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora tezi), İstanbul, 1999.
- Aynî, Bedruddin Ebû Muhammed (ö. 855/1451), *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahihî'l-Buhârî*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1421/2001.
- Beğavi, el-Hüseyn b. Mesud (ö. 516/1121), *Şerhu's-Sünne*, el-Mektebû'l-İslâmî, Beyrût 1403/1983.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail (ö. 256/870) *el-Câmiu's-Sahîh*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin (ö. 458/1065) *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Meclisü Dâireti'l-Meârif, Dekken, 1352.
- , *es-Sünenü's-Suğrâ*, thk. Abdulmu'tî Emin Kalacı, Pakistan, 1410/1989.
- , *Ma'rifetü's-Süneni ve'l-Âsâr*, thk. Abdulmu'tî Emin Kalacı, Kâhire 1411/1991.
- Coşkun, Selçuk, *Hadîse Bütüncül Bakış*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011.
- Çubukçu, Asri, "Buas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1992, VI, 340.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer (ö. 385/995), *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. Şuayb el-Arnaud vd., Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1424/2004.
- Dârimî, Ebû Muhammed, Abdullah b. Abdurrahman (ö. 255/869), *Müsnedü'd-Dârimî el-Maruf bi Sünenü'd-Dârimî*, Dâru'l-Muğnî, Riyâd 1420/2009.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eşâs es-Sicistânî (ö. 275/888), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Erul, Bünyamin, "Tasarrafâtü'r-Ruvât fi Mutûni'l-Merviyât", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Der-gisi*, S. 42 (2001).
- , "Telfik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2011, XL, 400-401.
- Gökalp, Murat, *İlk Dönem Hadis ve İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Veda Hutbesi Rivâyetlerinin Tetkiki* (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Ebî Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), *Kitâbu'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût 1373/1953.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (ö. 235/849), *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme, Dâru Kurtuba, Beyrût 1426/2006.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/1448), *Fethü'l-Bârî*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1379.
- , *Ta'liku't-Ta'lik*, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût 1405/1985.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân el-Büstî (ö. 354/965), *Sahîhu İbn Hibbân bi Tertîbi İbn Belbân*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1414/1993.

- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni (ö. 273/886), *es-Sünen*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 1416/1996.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (ö. 230/844), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, Mektebetü'l-Hancî, Kâhire, 1421/2001.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Osmân eş-Şehrazurî (ö. 643/1245), *Ulûmu'l-Hadis*, thk. Nureddin İtr, Dimaşk 1406/1986.
- Karataş, Mustafa, *Hadislerin Sayısı*, Nûn Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Kastallânî, Şihabuddin Ahmed (ö. 923/1517), *İrşâdu's-Sârî ilâ Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Matbaatü'l-Kübrâ el-Emîriyye, Bulak 1323.
- Kesgin, Salih, *Hadislerin Tesbit ve Değerlendirilmesinde Anlama Sorunu*, (Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2011.
- Mizzî, Cemaleddin Ebu'l-Haccâc (ö. 742/1343), *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâ'ir-Ricâl*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût 1403-1413.
- Müslim, Ebu'l-Huseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/875), *Sahîh-i Müslim*, Dâru Taybe, Riyad 1427/2006.
- Nazlıgül, Habil, *Hadiste Metin İnşası ve Metin İnşası Açısından Cibril Hadisi Rivâyetleri*, Kayseri 2005.
- Nesaî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb (ö. 303/915), *es-Sünen*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Özafşar, Mehmet Emin, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1998.
- Taberânî, Süleymân b. Ahmed (ö. 360/971), *el-Mucemu'l-Kebîr*, Mektebetü İbn Teymiyye, Kâhire 1404/1983.
- Ünal, Yavuz, "Hadislerin Anlaşılmasında Metni Yeniden İnşa Sorunu", *İslâmın Anlaşılmasında Sünnetin Yeri ve Değeri – Kutlu Doğum Sempozyumu 2001*, TDVY., Ankara 2003.
- Yâsîn, Hikmet Beşîr, *Merviyâtü's-Sahâbî Seleme b. el-Ekva'*, Yüksek Lisans Tezi, Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, Mekke, 1401-1402.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed (ö. 748/), *el-Kâşif fî Ma'rifeti men lehû Rivâyetün fî'l-Kütübi's-Sitte*, Thk. Muhammed Avvame- Ahmed Muhammed Nemr el-Hatîb, Cidde 1413/1992.
- , *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, Müessesetü'r-Risâle, thk. Şuayb el-Arnaud-Hüseyin el-Esed, Beyrût 1402/1982.